

דרור חוברה

תקנות לשמירה על גדרי הדת בתימן

תקציר

שד"רים ביקרו במחוזות תימן לצורך איסוף תרומות לטובת ארץ-ישראל ומוסדותיה. הם נחשפו למריבות בתוך הקהילה, ואישיותם תרמה ליישוב הסכסוכים שנתקלו בהם. השד"רים לא הסתפקו במענה מקומי לבעיות שהועלו בפניהם, אלא ראו חובה לעצמם לטפל במכלול הבעיות, ובכך לחזק את מנהיגי העדה שתפקידם לשמור על הצדק ועל הסדר הציבורי בקהילה. יש שהשליח משנה מהמנהג המקובל מתוך רצון למנוע ויכוחים ומחלוקות בעתיד. גם שליחים מיוצאי תימן שמתוך היכרותם את אורח החיים הבינו שהמקור לפריצת גדרי הדת הוא נטישת המסגרת הקבועה והמקובלת אשר הביאה להתרופפות בענייני הרוח, לקיום קשרים עם שכניהם הגויים ולהתקרבות למנהגיהם. הם נקטו מספר צעדים: סתימת הפרצות באופן מיידי; איום בחרם על עוברי העבירות ובפרסומן של העבירות, דבר שהיה עלול להמיט חרפה על עושיהן; חיזוק בעלי הסמכות המקומית בהיעדר קשר בין בית הדין הגדול בצנעא לשאר גלילות תימן, בשל המרחק הרב ובשל האסונות שפקדו את העיר צנעא בתקופות שונות. במאמר זה, נדון בשינויים שחלו בהתנהגותם של יהודים בתימן ובסיבות לכך, בהתערבות שד"רים לשינוי המצב ובמידת הצלחתם.

מילות מפתח: מקווה טהרה; כפר אלמעזבה; כפר צרם אלעוד; גילוי שער ראש; שד"רים.

הקדמה

בעת החדשה חלו שינויים רבים בחברה היהודית כחלק משינוי מגמות כללי בחברה המודרנית. השינויים הללו נתנו את אותותיהם גם בחיי התרבות ובאורח החיים המסורתי של הקהילות היהודיות בתפוצות. זעזועים ניכרו גם בחיי הדת, ובהם פגיעות בקיום ערכי מורשת עתיקים.

כך למשל טבילה במים לשם היטהרות מן הטומאה נהגה עוד בתקופת המקרא, אלא שהטבילה נעשתה במקורות מים טבעיים או חצובים כגון נהרות, מערות

ובורות מים.¹ מכיוון שהטבילה הייתה הכרחית כדי להיטהר מן הטומאה, היה למקווה חלק מהותי בריטואל הדתי היומיומי של האוכלוסייה היהודית.² בימים עברו נהגו נשים לטבול לטהרתן בנהר הסמוך לשכונת היהודים. בעיר צפרו שבמרוקו נערכה הטבילה בחצרות שבהן עבר הנהר, ופעולה זו גרמה לדין ודברים בין בעלי החצרות ובין ראשי הקהל. בפסק דין שהוצא על-ידי בית הדין הורשו הנשים לטבול בכל חצר שבה עוברת שוקת מים.³ מאוחר יותר נבנה מקווה טהרה בבניין סמוך לנהר,⁴ אך המים נשארו צוננים כך שבימות החורף כיסתה שכבת קרח את פני המים וגרמה לחלק מבנות העיר להתרחק ממקווה זה ולחיפוש פתרונות אחרים שהביאו למכשול ולאי טבילה כהלכה;⁵ וכשנדע הדבר לאחד מחכמי המקום דאג לחמם את המקווה.⁶ כאשר החלו עשירי הקהילה לבנות דירות מפוארות בעיר החדשה הם הקצו מקום מיוחד למקווה טהרה בהשפעת רבני העיר, והנשים חדלו מלהשתמש במקווה הישן.⁷

דבר מעין זה היה גם בכורדיסטאן, אך כדי לקיים מצוות טבילה היה על נשות זאכו⁸ לשבור קרח על שפת הנהר טרם טבילה. עם התרחבות העיר בשכונות נוצריות וערביות החלו תושביהן לארוב לנשים ולהציק להן וזה העמיד אותן בפני דילמה. בהיודע הדבר לקהילה, התכנסו ראשיה וקיבלו על עצמם לבנות מקווה, ועשו זאת⁹ בדרך כלל בחצר בית הכנסת.¹⁰ בתחילת המאה העשרים, מומנו הוצאות הבנייה והשיפוץ של המקוואות מקופת הציבור, בדומה לעזרה ולתמיכה בנזקקים ושאר גמילות חסדים.¹¹

מאמצע המאה הי"ט לא הייתה במצרים מסגרת לימוד תורנית מעבר ל"חדר" בן מספר כיתות שרמת ההוראה בהן הייתה נמוכה. מיעוט לימוד התורה הביא

1 רייך, מקוה הטהרה היהודי, עמ' 82–86, 151–154.

2 אלון, תחומן של הלכות טהרה, עמ' 148–176; אופנהיימר, עם הארץ, עמ' 62–72.

3 עובדיה, קהלת צפרו מארוקו, ג, עמ' 79.

4 שם.

5 שם, עמ' 80.

6 שם.

7 שם.

8 עיר במחוז דהוכ שבכורדיסטאן בצפון עיראק. העיר זאכו (בערבית: زاخو) נמצאת סמוך למעבר הגבול העיקרי בין עיראק לטורקיה.

9 אלפיייה, גיא חזיון, עמ' 13.

10 יונה, אנציקלופדיה, א, עמ' 76.

11 עובדיה, קהלת צפרו מארוקו, ג, עמ' 58.

לקליטת השפעות תרבותיות מודרניות שחדרו למצרים. כתוצאה מכך, נהגו הגברים והנשים להתלבש בבגדים אירופיים ולסדר את שער ראשם בהתאם לאופנה האירופית המקובלת בחברה הלוא יהודית. נוסף על כך, התקיימו נשפי ריקודים מעורבים במסיבות נישואין שנערכו במקומות בלתי מכובדים. בעקבות תופעות אלו תוקנו תקנות שמטרתן הייתה למנוע טקסי נישואין באולמות גדולים, ולקיימן רק בבתי כנסת. כמו כן נלחם מוסד הרבנות המקומית בתופעות של בילוי במסבאות, שהביא לתוצאות בלתי רצויות בקהילות.¹²

בלוב, כמאה שנים קודם לכן, שינו הנשים את סגנון לבושן. אם עד אז לבשו שמלות וכיסו את כל שער ראשן, הרי שמאמצע המאה השמונה-עשרה, החלו לובשות מכנסיים לעין כול, ובמקום מטפחת המכסה את כל שער ראשן, לבשו סוּדָר.¹³

במרוקו נהגו הנשים לגלות את שער ראשן כדי להתגאות בו, ומשפשט המנהג אף לא מיחו חכמים בידן. יחד עם זאת, גדרו הרבנים פרצות בעד מנהגים חדשים, כגון תפילת שחרית מאוחרת שהתקיימה רק לאחר שהמתפללים התעסקו בענייניהם הכלכליים וגרמו לאיחור התפילה. בערב שבת, היו אנשים שלא נזהרו לקבל את השבת בשעה מוקדמת, וניכר שגם לא הקפידו על שמירת שבת כהלכתה. ביום השבת, היו מי שנהגו להתאסף במקום מרכזי ומפליגים בסיפורים ובעובדין דחול, במקום לפנות לבית המדרש או לקיים עונג שבת באווירת קדושה.¹⁴ בדרך כלל, אזהרות הרבנים ותקנותיהם התקבלו על ידי הקהל, ורובו השתדל לתקן את המעוות וללכת על פי ההלכה.

פרצות בענייני דת ורוח לא פסחו גם על ארץ תימן. בתחילת המאה העשרים, אנו עדים לשינוי דפוסי התנהגות בקהילות מסוימות, שהיו זרים לאורח החיים בשאר המקומות. במאמר זה, נדון בשינויים שחלו בהתנהגותם של יהודים בתימן, ומה הביאום לכך, בהתערבות שד"רים והסיבות שעוררו אותם לצאת בעוז כנגד תופעות אלו, ומה הייתה מידת הצלחתם.

¹² לנדאו, תולדות יהודי מצרים, עמ' 598–605; חזן, שו"ת תעלומות לב, ג, נח, ע"ב; בן שמעון, נהר מצרים, קעט ע"ב.

¹³ הכהן, הגיד מרדכי, עמ' 47–48.

¹⁴ עובדיה, קהילת צפרו, ג, עמ' 353, סעיף יד. לעוד פרצות, ראו שם, עמ' 134–135.

המקוואות בתימן

בדומה לבתי הכנסת בתימן כן מקוואות הטהרה. המקוואות נבנו על ידי נדבנים ועל ידי אנשי חסד וקראו אותם על שמם,¹⁵ והם הקדישו¹⁶ אותם לטובת הציבור. סוגים שונים של מקוואות טהרה היו בתימן, כאלו שבתחילתם היו מקוואות פרטיים והוקדשו לציבור בתקופה מאוחרת יותר,¹⁷ יש שרכשו מקוואות ותרמו אותם לקהילה¹⁸ ויש מקוואות פרטיים שנתמכו על-ידי קופת הצדקה של הציבור.¹⁹ בכפר צרם אלעוד היה מקווה בתהליכי בנייה, ועד היום אין ידוע מה היה מקור מימון הבנייה.

התערבות שד"ר בהתקנת מקווה טהרה בכפר צרם אלעוד

ר' חיים צבי הכהן פרידמן²⁰ שד"ר מהעיר ירושלים ומלווהו ר' יוסף סעיד מצ'מוני²¹ ביקרו בכפר זה, ואילולי בקשת מים לרחיצת רגליהם ספק אם היו מגיעים לבעיית המקווה במקום ולפתרונה. מי המעיין היו רחוקים כשעתיים הליכה²² מצרם אלעוד, ובהתאם לכך היה השימוש במים בצמצום. כשנשאלו אנשי המקום כיצד נהגו כשאין מקווה? ענו: "הולכים עד המעיין".²³ מצב זה לא היה נוח לחלק מתושבי הכפר, והם גילו את אוזנם של השד"ר ומלווהו בעניין המקווה שישנן נשים "שמסתפקות בשפיכת מים על בשרן מכד במעיין קטן".²⁴ הסמוך למקום היישוב. מתיאור הטבילה ניתן להסיק שמעיין זה

15 קרח, סערת תימן, עמ' קטו.

16 לעניין 'ההקדש' בתימן ראו: נחשון, הנהגת הקהילה היהודית, עמ' 238–243.

17 שם, עמ' 245.

18 שם, עמ' 245–246.

19 שם, עמ' 246–247.

20 שלח לתימן מטעם ישיבת 'עץ חיים' ובית חולים 'ביקור חולים' בירושלים בשנים תר"ס–תרס"ב (1900–1902). מלכתחילה יועדה שליחותו לאוסטרליה מטעם קהל האשכנזים. אך בעת ששהה בעדן, התפשטה מכת דבר בעיר והשלטונות הכריזו על הסגר. בעדן התודע השליח לשד"ר בשם ר' יוסף מצ'מוני (חאפדי) איש ירושלים ומעולי תרמ"ב (1881) שאף הוא היה בדרכו לאוסטרליה כשליח גט. השניים נטלו עצה מאב"ד עדן והלה כיוונם לארץ תימן. ר' יוסף שימש לר' חיים פרידמן מלווה ומתורגמן. שליחותו של ר' חיים בתימן הביאה ליחסי קרבה שהניבה את שליחותו לאמריקה הדרומית ובמיוחד לארגנטינה מטעם קהילת תימנים בירושלים בסביבות שנת תרס"ח (1908).

21 מ'צ'מוני, יוסף בן סעדיה (1872–1948). נולד בחאפדי – מרכז תימן לאביו שהיה ראש הקהילה היהודית. הוא היה מראשי עולי תרמ"א (1881) בירושלים, ושימש מוכתר 'כפר השילוח', רב השכונה, שוחט ומלמד דרדקי. ראו גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, א, עמ' 353–354.

22 לגבי בארות בכפר ומעיינות בסביבתו ראו אבדר, אצלנו בצארם אלעוד, עמ' 45–47.

23 רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 53.

24 שם.

כנראה לא היה ראוי לשמש כמקום טבילה, והנשים עשו 'קיצור דרך' אולי בשל המרחק הניכר והסכנה הכרוכה בהליכה ובחזרה מהמעין בלילה מחוץ לכפר היהודי המבודד בין עשרים וחמישה יישובים ערביים סביבו.²⁵

השד"רים כינסו את "יהודי המקום",²⁶ כנראה גם את הנשים, והשמיעו בפניהם דברי איום, אשר יתברר בסופו של דבר שהייתה להם השפעה מיידית: "אם לא תסדרו את המקום תיכף ומיד, נחרים אתכם ונפרסם הדבר בכל תפוצות תימן".²⁷ חרם ופרסום פריצת גדר חוקי התורה אינם דברים של מה בכך. הם יגררו אחריהם התערבות של בית-הדין הגדול בצנעא שסמכותו כבית-דין ארצי לכלל היהודים בתימן ואף שליחת שליחים מטעם בית-הדין לפקח ולגדור את הפרצות בענייני הדת.²⁸

זקני המקום אינם מצליחים כנראה להשפיע על סיום בניית המקווה כל עוד ישנה אלטרנטיבה בדמות 'המעין', וייתכן שאף אינם יודעים על המכשול ההלכתי שנוצר. השפעתם של השד"רים בהחשת סיום בניית המקווה, נעוצה מכוח תורת ארץ ישראל ומקדושתה שבשמים באו. שכלל היהודים בתימן כפופים לבית-הדין הגדול בצנעא, כך בית-דין זה כפוף לבית-הדין הגדול בארץ-ישראל.²⁹ וכשהם מאיימים בחרם ובפרסום קלונם ברבים מזדרזים תושבי המקום לסדר את עניין המקווה מיד.

תרומות שנדבו היהודים לשד"רים היו תמיד ביד רחבה ומתוך שמחה על הזכות שנפלה בחלקם בבניין ארץ-ישראל ומוסדותיה. במקרה דנן, מתנים השליחים זכות זו באיסוף כספים תחילה לצורך סיום בניית המקווה באומרים: "קודם שתגבו בשבילנו, גבו תחילה בשביל המקווה".³⁰

זקני המקום שמחים מאוד על כך שבניין המקווה מגיע לסיומו דבר שלא קרה קודם לכן, ככל הנראה בשל סכסוכים פנימיים על תפקיד ה'עאקל'³¹ בין שלושת בתי-אב בכפר. הדבר גרם לפילוג הציבור, שהשפיע על החיים הדתיים והכלליים

25 אבדר, אצלנו בצארס אלעוד, עמ' 47.

26 רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 53.

27 שם.

28 נחשון, הנהגת הקהילה היהודית, עמ' 112–135.

29 רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 115.

30 שם.

31 כינוי לראש הכפר שייצג את הקהילה בפני השלטונות. ראו: ניני, תימן וציון, עמ' 107–109; גמליאלי,

תימן ומחנה גאולה, עמ' 41.

במקום. השליחים אינם עוזבים את המקום עד שרואים תוצאות מיידיות בהצהרת הכוונות של תושבי הכפר, בעצם הבאת חומרי בניין וסיד להשלמת המקווה כעבור יומיים-שלושה.³²

החיים הדתיים והצניעות בתימן

זמני לימוד התורה בתימן היו סמוכים לשעות התפילות. יש שהקדימו להגיע לבית הכנסת כדי לקיים מצוות לימוד קודם התפילה, והיו מי שהגיעו רק סמוך לתחילת התפילה.³³ הגברים ששבו מעמל יומם פנו מיד לבית הכנסת לתפילת מנחה וערבית ואחר כך נשארו ללימוד תורה. שיעורים ניתנו גם לקטנים, וכך נמצא שהכול היו חיים במסגרת חינוכית בפיקוחו של רב בית הכנסת או של מלמד אחר, ולא נשאר להם זמן פנוי לענייני חול.

כמעשיהם בחול, כך מעשיהם בשבת. הקטנים הצטרפו לגדולים ובילו את רוב יומם בלימוד, בתפילה, בסעודות מצווה וכיו"ב, והכול מתוך אווירת קדושה והתעלות רוחנית. בימים אלו, ימי שבת ומועד, שקט ומנוחה שררו בקהילת היהודים, ואין יוצא ואין בא.³⁴

אם הבנים היו קשורים לבית התפילה וללימוד כדי שיהיו שרויים בקדושה ובאווירה רוחנית וחינוכית, הבנות על אחת כמה וכמה. אין הבת הולכת למקום לימוד כלשהו ואינה מתערבת בחברה, אלא משחקת או יושבת עם בנות גילה. עד שנתה השישית, היא מבלה עם חברותיה במשחקי חברה, וכל חינוכה מסור בידי אימה.³⁵ מקטנות, אימה מלמדת אותה מנהגי אכילה ונימוסים, וככל שהיא מתבגרת, מלמדת אותה מלאכות ומטילה עליה משימות המתאימות לגילה. כמו כן, נוהגות הבנות להתארח זו אצל זו בכל יום אחר הצהריים, הן הנשואות הן הרווקות, ומבלות יחד בשיחה ובעבודות טווייה. גם הנשים המבוגרות נוהגות להתארח זו אצל זו. ואם יש במקום אישה חשובה, כל נשות השכונה מתוועדות בביתה, ובדרך כלל האישה לוקחת עימה את בתה למפגש עם חברותיה. הבת

³² רצהבי, במעגלות תימן, עמ' עמ' 53.

³³ קאפח, הליכות תימן, עמ' 66; נחשון, הנהגת הקהילה, עמ' 269.

³⁴ קרח, סערת תימן, עמ' קיט-קכ.

³⁵ צדוק, יהודי תימן, עמ' 152.

שומעת את שיחת הנשים המבוגרות, ולומדת מהן מידות ונימוסים הרצויים לבנות ישראל.³⁶

הנשים נוהגות צניעות גדולה בהליכותיהן, ומלבושים ארוכים מכסים את גופן. הבת, מיום לידתה, עושים לה בגד לכסות את ראשה, וככל שהיא גדלה סורקים את שיערה לקליעות ומכסים אותן כך שלא תיראה אפילו שיערה אחת משערות ראשה, וזאת בהיותה עדיין רווקה. משנשאת, אינה מגלה את שיערה אפילו בפני בעלה וילדיה, וכל שכן בפני אחרים.³⁷

חיי האישה העירונית נבדלים מחיי האישה הכפרית. האישה העירונית מתעסקת במחצית הראשונה של היום בעבודות הבית, ובמחצית השנייה של היום יושבת ועוסקת בתפירה. לעומתה, חיי האישה והבת בכפר קשים יותר, מפני שמוטלות עליהן גם מלאכות אחרות: לחטוב עצים או ללקט מן ההפקר לצורך אפייה ובישול, וכן לשאוב מים מן הבארות הרחוקות מן הכפר.³⁸ מידת הצייתנות הייתה נחלתן של הנשים, והן הסתגלו במהרה לחיים המקובלים בלא שום תרעומת. יש הרואים ביחס זה של האישה כלפי בעלה ולהפך גילוי של כבוד הדדי במשפחה לצורך בניין הבית והמשפחה מתוך שותפות חיים על יסוד קדושה וטהרה.³⁹

תמורות בחיי החברה והדת בקרב העולים

וכאן עולה השאלה: מה היה מצבם של יהודי תימן לאחר עלותם ארצה? בשנת תרמ"ב (1881), אחרי חג הסוכות, יצאו מתימן לארץ ישראל כמה מאות יהודים. בהגיעם ארצה, לא נמצאו להם דירות ראויות. בקיץ הם חיו תחת ענפי אילנות, ובחורף – במערות ובמרתפים שאינם ראויים לדירת אדם.⁴⁰ בשנת תרס"ח (1908), מנו יהודי תימן בירושלים כ-2500 נפש, ובתים נבנו למענם.⁴¹ הם מתחילים ללמוד

36 קאפח, הליכות תימן, עמ' 57.

37 שם, עמ' 188; חבארה, בתלאות תימן, עמ' 301.

38 קרח, סערת תימן, עמ' קיח; צדוק, שם, עמ' 152.

39 שם, עמ' 153; קאפח, שם, עמ' 182.

40 חוברה, ירושלים של עולי תימן, עמ' 28–30.

41 הבתים נבנו בכפר השילוח על ידי חברת "עזרת נדחים". כמו כן נרכשה למענם אדמת השכונה "נחלת צבי" סמוך לשכונת "מאה שערים".

את מלאכת הסיתות בבית הספר "כ"ח", ונראה היה שהם משתלבים יפה בבניין העיר ירושלים.⁴²

אך מכה חזקה ניתכה עליהם, ועוללים רבים מתו עקב מחלות שונות. לא היה בית אשר לא היה בו מת. היו משפחות שלא זכו להשאיר אחריהם שם ושארית.⁴³ האסונות פקדו רק את מי שנולדו בירושלים בלבד, ולא את כלל ילדי העולים מתימן.

ומה היו הסיבות למגפה? אברהם צבי אידלזון טוען שצפיפות האוכלוסין היא הגורם להתרבות המחלות ולתמותה, שש נפשות בחדר אחד. המזונות שאכלו היו רעים ולא מזנים, ונוסף על כך, נהגו להשיא את הבנים ואת הבנות בגיל צעיר מאוד, בני 12–13, ומהם נולדו ילדים שלא שרדו.⁴⁴

עדת התימנים ראתה את המגפה הזאת כגזרת שמיים, והכריזה על צום ותפילה המעבירים את רוע הגזרה. תחילה הם תלו את הגזרה בדברי התלמוד: "בעוון נדרים – בנים מתים, דברי רבי אלעזר ברבי שמעון. ר' יהודה הנשיא אומר: בעוון ביטול תורה".⁴⁵ יהודי תימן ביפו שאף הם סבלו מן המגפה, תלו אותה בעוון חילול שבת, שכן היו מי שהתאספו חבורות חבורות שתו לשוכרה ודיברו דברי רכילות על חבריהם, "וברוב דברים לא יחדל פשע".⁴⁶ הם אף מצאו רמז לדבר בפסוק "את שני בני תמית",⁴⁷ ראשי תיבות שב"ת, לומר לך שכל המחלל שבת, בניו מתים כשהם קטנים.⁴⁸

הפתרון שהוצע למניעת המגפה היה ייסוד שתי ישיבות: "תורה אור" – ללימוד תינוקות של בית רבן; ו"תורת משה" – ללימוד תלמוד ורש"י ותוספות אחרי התפילה. כמו כן, החליטו להקים את "חברת תהלה לדוד" – ללימוד תהלים בצוותא יחד עם עשרה זקנים בכותל.⁴⁹

⁴² ראו בהרחבה חוברה, ירושלים של עולי תימן, עמ' 27–30, 53–87.

⁴³ רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 323; ניני, תימן וציון, עמ' 249.

⁴⁴ אברהם צבי אידלזון, מחיי התימנים בירושלים, עמ' 15–16; לונץ, לוח א"י, תרס"ט, עמ' 105.

⁴⁵ שבת לב ע"ב.

⁴⁶ משלי י, ט.

⁴⁷ בראשית מב, לו.

⁴⁸ רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 326.

⁴⁹ ראו בהרחבה: טובי, הקהילה היהודית, עמ' 50–43, 244–252, וההפניות בעמ' 320; רצהבי, זכור

לאברהם, עמ' 162–163; רצהבי, במעגלות תימן, עמ' 323–326.

אך משראו שהמכה היא ציבורית-עדתית ולא אינדיוידואלית, חשבו שהיא באה על חטאי הקהל ולא בעוון חטאי הפרט. בדקו ומצאו שבהשפעת המקום, שינו קצת ממנהגייהם בענייני תפילה, נישואים ותלבושת, ולכן גזרו על עצמם לשוב למנהגים הראשונים ולשמור עליהם בקפדנות, כפי שיורו להם רבניהם. התערבות בני תימן בשאר הקהילות גרמה להתרופפות מסוימת בקיום מסורותיהם הדתיות הייחודיות. היו נשים שגילו את שער ראשן, לבשו מלבושים בלתי הולמים ונהגו בעזות פנים. אחרים נמנעו מללמוד תורה או מיעטו בו, ורבים לא קיבלו תוכחת חכמים.

נוסף על כך, שלח בית הדין של צנעא בשנת תרס"ב (1902) מכתב לבני תימן בארץ, ובו הוכיחו חכמיה את אחיהם היושבים בציון על התנהגותם: "נשים צדקניות עזבו שטתן [...] מגלות שוקיהן וראשן פרוע, והן בענייני תפלות וברכות כל אחד מתקן תקנות לפי דעתו".⁵⁰ חברי בית הדין בצנעא הטילו על בני תימן בארץ לחזור למנהגייהם הקדומים, להיכנס לבית הכנסת עטופים בטלית בין לתפילה בין ללימוד ביום ובלילה, בין קטנים בין גדולים, והדגישו שבית הכנסת צריך להיות המרכז בחיי היהודי ברוב שעותיו הפנויות בין בחול ובין בשבת.⁵¹

עוד אמרו שאסור לנשים לצאת לשווקים, אלא שתהיה כל אחת מהן יושבת בביתה, כמו שנאמר: "כל כבודה בת מלך פנימה" (תהלים מה, יד), וצריכות הן לשמור את המנהג, שהנשים מקטנות ועד יום מותן אינן מגלות את שערות ראשן חוצה, אפילו שער אחת, כי גנאי הוא להן. צל מגיפה זו ריחף על ראשם של בני תימן במשך תקופה ארוכה, עד לכיבוש הבריטי בארץ שבו שופרו תנאי החיים בה, ואז פסקה כליל התמותה.⁵²

50 שם, תעודות א-ב, עמ' 327–330.

51 שם, עמ' 331–330.

52 שם, עמ' 326, 333–334.

תמורות בחיי החברה והדת בקרב יהודי תימן

מתוך מציאות זו, נשלח ר' שלמה בן אברהם אלנדאף⁵³ בסוף שנת תרע"א (1911) לתימן⁵⁴ לצורך איסוף תרומות לטובת עניי העדה בירושלים. בעוברו בין הערים ובין הכפרים בתימן, ראה מנהגים שלא הניחו את דעתו, כגון בכפר אלמעזבה,⁵⁵ ושם תיקן תקנות אחדות. וזה לשונו :

להיות כי ראה ראינו, כי באיזה ערים יש נשים שהן מגלות שער ראשן, ואפשר שהן מגלות שלא ברצון בעליהן, וזאת עבירה גדולה שעוברות על דברי חז"ל, שאמרו: "שער באשה ערוה". וג"כ [= וגם כן] אין ניכר בין יהודיה לגויה, רח"ל [= רחמנא ליצלן]. ולכן גזרנו אומר בכוח תורתנו הקדושה, שכל אשה שתגלה שער ראשה; וכל מי שלא יתפלל בעשרה, בזמן שהם מצויים בעיר; והנשבע בשם השם שיאמר אמת, או ישבע בערבית כמו שנשבעים הגויים; ומי שלא יעשה מזוזה ותפילין; וכן שלא יעשה ציצית מהחוטם שאורגים מהם אלא מצמר טווי ושזור לשם ציצית; וחובה על כל אחד שימחה באנשי ביתו על הפאה הנוכרית; וקולר תלוי בצוארם ובצואר מי שיש בידו למחות, על כל דבר, בין שנזכר בפתקה בין שלא נזכר; וכן אסור להלך בשבת חוץ לתחום שהוא אלפיים אמה, וכן ביום טוב; ואם הם שני תחומין, במדידת מומחה יכול לילך על ידי עירוב שיערב במזון שתי סעודות לכל אחד. ועיין בחילוק הדינים בש"ע א"ח [= בשולחן ערוך, אורח חיים]. ואזהרה זו לעולמי עד. וכל מי שלא יזהר [...] בין איש בין אשה, יבדל מקהל הגולה וילבש חש"ן.⁵⁶ ושומע לדברי חכמים ישכן בטח ושמ"ר.⁵⁷

מנוסח התקנה אנו למדים על התדרדרות דתית בכפר אלמעזבה. התפילה בימי חול הייתה ביחיד, משום שהישוב היה קטן, ורבים יצאו לעמל יומם לפני שעת התפילה. בני המקום עסקו ברעיית בקר, בעבודת בניין ובעיקר ברוכלות, ורבים מן הרוכלים

⁵³ חכם ושד"ר. ראו: גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, א, עמ' 381–382; גימאני, שד"רים וקשריהם, עמ' 119; גמליאלי, תימן ומחנה גאולה, עמ' 419–421; טובי, הקהילה היהודית, עמ' 24–25 וההפניות בעמ' 330; רצהבי, גולת תימן, עמ' 215–217.

⁵⁴ לפניית הוועד לתימן, ראו טובי, הקהילה היהודית, עמ' 130–131.

⁵⁵ כפר בנפת עמאר, במחוז ירים שבדרום תימן, סמוך לדמת ולחדאד. ראו: גברא, אנציקלופדיה לקהילות תימן, א, עמ' 346.

⁵⁶ חרם דרבנן: חרם, שמתא, נידוי.

⁵⁷ "ושאנן מפחד רעה" (משלי א, לג).

לא חזרו לביתם בכל יום, ולכן קשה היה להשיג עשרה למניין.⁵⁸ זאת ועוד, כשאין מתכנסים לשחרית ולערבית, אין גם לימוד תורה באופן סדיר, וגם לא ניתן לשאול בענייני הלכה שונים. באשר לקביעת מזוזה, בתי היהודים בתימן היו בני 2–3 קומות, והיו מי שקבעו מזוזה בחדרי העלייה שלא כהלכה.⁵⁹ מן התקנות שפרסם השליח, עולה כי הוא חשש גם מרפיון בקיום מצוות תפילין ומשבועת שווא בשם ה', בין בלשון הקודש ובין בשפה הערבית.⁶⁰

וכשהאווירה הדתית במקום רופפת, היא מפנה מקום להתקרבות לגויים. הנשים הכפריות היו בקשר עם שכנותיהן הערביות בעת המפגש ליד באר המים או בזמן איסוף עצים להסקה ולבישול, וכך הקשר ביניהן מתהדק. הנשים מגלות את שער ראשן, בדיוק כמנהג הערביות במקום, המשאירות טפח שיער על מצחן ומיישרות אותו במספרים לני, דוגמת ה"פֶּזְנִי" בימינו, הדומה לפאה נוכרית הנהוגה בארץ ישראל. איננו יודעים על התנגדות הבעלים להתנהגות נשיהם, וייתכן שהייתה בכך הסכמה שבשתיקה.⁶¹

התרופפות רוחנית זו מזכירה לשד"ר ר' שלמה אלנדאף את תמותת התינוקות בני יהודי תימן בירושלים ובפּו, שתלו אותה בעוונות הפרט ובעוונות הכלל. לכן, הוא מצטרף לרב המקום ויוצא כנגד התנהגויות אלו באמצעות תקנות המחייבות את הכלל ואזהרה למי שעובר עליהן, ש"יבדל מהקהל בחרם נידוי וקללה".⁶² תקנותיו הופנו במישרין כדי לעקור מיד איסורים חמורים, ובמקביל להן דאג לחבר את הציבור לבית הכנסת כמקום תפילה ולימוד וכמרכז חברתי כדי למנוע מכשלות בעתיד.⁶³ קביעת מקום התפילה כמרכז רוחני יומיומי תביא לדעתו להקפדת הציבור על קיום מצוות כדוגמת ציצית כהלכתה, שתהיה עשויה מצמר טווי ושזור לשם ציצית, ולא שישתמשו במצוי כפי שנהגו לעשות חלק מן הקהל. כמו כן לקבוע

לפי גברא, אנציקלופדיה לקהילות תימן, א, עמ' 346, חיו בכפר זה כחמש עשרה משפחות יהודיות.

"בית שיש לו פתחים הרבה [...] חייב לעשות מזוזה בכל פתח ופתח. פתח קטן שבין בית ועליה חייב במזוזה. חדר שבבית, ואפילו חדר בחדר, חייב לעשות מזוזה על שער החדר הפנימי ועל שער החדר החיצון ועל שער הבית, שכולן עשויין לדירה וקבועין". ראו רמב"ם, משנה תורה (קאפח), הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, פרק ו, הלכה יא.

גמליאלי, תימן בתעודות, עמ' 419, הערות 4, 6. לא היה יהודי בתימן שלא הניח תפילין בכל יום, בין ביחיד בין בציבור, וייתכן שהזכיר עניין זה על שם סופו. ייתכן שנתכוון לומר שהיו יהודי הכפרים נשבעים בשבועה "ואללה", שבני צנעא הקפידו להישבע בה.

שם, עמ' 420, הערה 8.

שם, עמ' 420.

ראו גוייטין, החיים הציבוריים, עמ' מח.

מזוזה בפתחי הבתים ובחדרים החייבים בכך, ולא רק בחדרים שבעלייה. לדברי השד"ר ר' שלמה, מי שלא יקפיד על מצוות מזוזה בפתחים החייבים ובתפילה בציבור כשיש מניין במקום, לא ירחק היום ויבוא לידי זלזול גם במצוות התפילין. ואם כך הוא היחס לדבר ה', יבואו גם לידי שבועת שקר בשם ה', אם בלשון העברית או בלשון הגויים הערבית הנהוגה במקום.⁶⁴ קביעת עיתים לתורה סמוך לזמני התפילה תביא לידי כך שרוב המקום יכיר טוב יותר את אנשי קהילתו ואת מצבם החברתי והדתי. כך יוכל לפקח על מעשיהם ולהציע תיקונים ושיפורים בהתנהגותם ודרכים למניעת תקלות בעתיד.⁶⁵ אם לא יקפידו על קיום המצוות ועל המנהגים, כגון האיסור לגלות שיער באישה, עלולים להיטשטש ההבדלים בין האישה היהודייה לגויה, המביאה לרצון להידמות בתספורת לבנות המקום.⁶⁶ קביעת בית הכנסת כמרכז חיי היהודים והתפילה בציבור ושיעורי התורה יסייעו בליכוד הציבור לאגודה אחת. גם בשבת, התפילה באווירה של קדושה והלימוד שאחריה ימנעו את הצעירים מלעסוק בדברי חולין ובמעשים הגובלים באיסור תחום שבת ויום טוב. חרם ונידוי והוצאה מן הקהל הנזכרים בדבריו מתייחסים רק למי שעובר על האיסורים שמנה ר' שלמה בתקנותיו, אך הוא מוסיף שאם יש מי שיודע על חלק מן הקהל שעוברים על איסורים, חובה עליו למחות ולפרסם ברבים, ומי שאינו עושה זאת, קולר תלוי בצווארו.⁶⁷

יציאתו של ר' שלמה מירושלים בתקופת תמותת התינוקות לוותה באשמה שלקחו על עצמם עולי תימן לפרוץ המגפה כיחידים וכציבור, והיא הביאה אותם לתקן את מעשיהם: שיפור בענייני תפילה, היחס לבית הכנסת כמרכז לימוד ותפילה, חזרה למנהגיהם הקדומים של אבותיהם, לאחר שעזבו חלק מהם בעקבות התערבותם בשאר עדות, הקפדה על אי יציאת הנשים לשווקים ואי הימצאותן בחברת גברים, והימנעותן מלגלות חלק משערות ראשן. ר' שלמה ראה בחומרה רבה

גמליאלי, תימן בתעודות, עמ' 420, הערות 3, 7.

⁶⁴ "אמרו חכמים הראשונים: כל מי שיש לו תפלין בראשו ובזרועו, ויציצת בבגדו, ומזוזה בפתחו – מוחזק הוא שלא יחטא; שהרי יש לו מזכירין רבים, והן הן המלאכים שמצילים אותו מלחטוא, שנאמר: 'חונה מלאך ה' סביב ליראיו ויחלצם' (תהלים לד, ח)." רמב"ם, משנה תורה (קאפח), הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה, פרק ו, הלכה יד.

⁶⁵ גמליאלי, תימן בתעודות, עמ' 419, הערה 2. היו רבנים שהטילו קנסות וחרמות על הפורצות גדר, אך לא יכלו למנוע את התספורת, והיא הופיעה מדי פעם מחדש. נראה שהיה נוח לנשים לספוג קנסות וחרמות, בתנאי שהדבר נעשה בהסכמה שבשתיקה מצד הבעל.

⁶⁶ שם, ועמ' 421, הערה 9.

את העבירות שנעשו בכפר אלמעזבה ובשל חששו שהן ירפו את ידיהם מתורה וממצוות, הוא תיקן את התקנות הללו מתוקף היותו חכם הבא מארץ ישראל כדי לחזק את שמירת הדת, וגם את ידי הרב כגורם מלכד בקהילה.

פיזורם הרב של היהודים בקהילות זעירות בתימן⁶⁸ ונדידתם ממקום למקום ברחביה היו בהם כדי להביא לרפיון בקיום הדת ובמצוותיה. למרות זאת, היו יהודי תימן מאוחדים תחת רשות דתית אחת, הלוא היא בית הדין של צנעא, שבראשו עמד אב בית הדין והטיל את מרותם על הציבור היהודי. מקור סמכותם של חברי בית הדין נבע מגדולתם בתורה, ומן ההכרה שזכו לה מצד הציבור ומצד השלטונות המוסלמיים,⁶⁹ וגם מקהילת אלמעזבה. זאת אנו למדים על פי שאלה שנשלחה מאת בית הדין הזה אל בית הדין בצנעא בזמן כהונתו של הדיין מארי סלימאן אלקארה.⁷⁰ אנו עדים לקשרים בין שני המרכזים הללו לפחות בזמנו של חכם זה, ולכל המאוחר עד שנת תרמ"ט (1889).

אם כן, כיצד חלה ההתדרדרות הרוחנית באלמעזבה?

אמצעי התחבורה בתימן היו פרימיטיביים, האדמיניסטרציה המדינית הייתה מפגרת, ולכן ניכרה השפעתה של צנעא בעיקר בקרב הקהילות הקרובות לה גיאוגראפית, וככל שגדול היה המרחק ממנה, הלכה ונחלשה השפעתו של המרכז. ראשי המרכז בצנעא ראו את עצמם אחראים לרמה המוסרית בכלל קהילות צנעא, ולא פסקו מלהוכיח את בני הקהילות על תופעות בלתי ראויות שהתגלו בהן, ולהזהיר אותם מפני התוצאות החמורות הנובעות מירידה מוסרית. בית הדין ראה בצרות הפוקדות את הקהילות, כגון עצירת גשמים ומגיפות, תוצאה ישירה של הירידה המוסרית. לתיקון המצב נקט בית הדין כמה פעולות: כינוס עצרות תפילה, פרסום תקנות בכתב ונקיטת אמצעים משפטיים מידיים כנגד מי שנחשדו בעשיית מעשים לא מוסריים.⁷¹ הירידה המוסרית בכפר אלמעזבה לא התחוללה בבת אחת, וכרגיל ירידה מוסרית מעין זו מתפתחת במשך הזמן. אם כן, נשאלת השאלה: איזה בית הדין הגדול, ומדוע לא התערב בנעשה מכוח היותו ממונה על המוסר בכלל קהילות תימן?

⁶⁸ גוייטין, החיים הציבוריים, עמ' מג-מד.

⁶⁹ נחשון, הנהגת הקהילה, עמ' 118; אלמאליח, מסע יו"ט צמח, עמ' 284; גוייטין, שם, עמ' נב; טובי, המבנה החברתי והכלכלי, עמ' 207.

⁷⁰ אב בית הדין בצנעא במחצית השנייה של המאה הי"ט במשך ארבעים שנה. נפטר באלול תרמ"ט (1889). ראו בהרחבה: חוברת, מארי סלימאן אל-קארה, עמ' 381-403.

⁷¹ נחשון, הנהגת הקהילה, עמ' 118, 130-131.

בשנת תר"ן (1890) הכריז על עצמו אחד מנכבדי צנעא, מחמד ממשפחת חמיד אלדין כאמאם, ופתח במרד נגד התורכים ששלטו על חלקים נרחבים מארץ תימן. בשנת תרנ"א (1891) צר האימאם מחמד על העיר צנעא, ובשנת תרס"ה (1905) הצליח בנו יחיא לכבוש את צנעא מידי התורכים ושלט בה כמה חודשים. ואולם התורכים שבו והחזירו את שלטונם על העיר צנעא. בראשית שנת תרע"א (1911), צר האימאם יחיא שנית על העיר צנעא, והמצור הסתיים בהסכמת התורכים לצאת מתימן בחודש אוקטובר של אותה שנה. בהסכם הפשרה בין האימאם לבין התורכים, הורחבו הסמכויות המשפטיות והשלטוניות של האימאם יחיא בתימן, ורק סמכויות שלטוניות מסוימות כלפי פנים, ובעיקר כלפי חוץ, נשארו בידי התורכים. בשנת תרע"ח (1918), לאחר מלחמת העולם הראשונה עזבו התורכים את תימן בשל גורמים חיצוניים ופנימיים. בין לבין התמוטטו סדרי הקהל, בעיקר בשל המצור בשנת תרס"ה (1905) ובשל הרעב הכבד בשנים השחונות עד תרס"ז (1907). בעקבות המצב הכלכלי הרעוע, נתרבו בקרב היהודים מעשי הפריצות, פנייה לערכאות של גויים, זיוף מטבעות ואף מעשי רצח. במצור עצמו, מתו בעיר צנעא אלפים מיהודיה, ורבים אחרים איבדו צלם אנוש. עם הנספים נמנו גדולים וחכמים. מוסדות הקהילה התמוטטו, ובית הדין חדל מלהיות בית דין של קבע, והחלו מריבות ירושה על ההנהגה הרוחנית. שחיתות המידות של השלטון בצנעא פגעה באוכלוסייה הכללית וביהודית כאחת, וכך נסללה הדרך לגישה חופשית של חוקרים ושד"רים מתימן ואליה.⁷²

ההנהגה היהודית הדתית התחילה לבסס את עצמה במהלך השנים, אך כבר בשנת תרע"א (1911) שב האמאם וצר על צנעא, ושוב גברו קשיי הפרנסה, והתושבים נאלצו לעסוק למחייתם בכל אשר תשיג ידם. רבים הצליחו לצאת מן העיר ולנסוע לארץ ישראל או למצרים, ומצבם הכלכלי של היהודים שנשארו בתימן הלך ונדלדל מיום ליום עקב קשיי הקיום.⁷³

עודם מתאוששים מן המצור הזה, פרצה המחלוקת בין ראשי הקהל בצנעא ביחס לזוהר ולקבלה. המחלוקת שהחלה בשנת תרע"ג (1913) והייתה מלווה בעלבונות ובמריבות פגעה קשות באחדות הקהילה, ואף הביאה למאסרים תכופים

⁷² ראו בהרחבה: קרח, סערת תימן, עמ' סה-סט; אלמאליח, מסע יו"ט צמח, עמ' 281; ניני, תימן וציון, עמ' 94-98.

⁷³ שמן, חיי התימנים, עמ' קלו-קלז.

של ראשי הקהל⁷⁴. במצב זה לא היה יכול בית הדין הגדול בצנעא להשתית את מרותו ולהפעיל את סמכותו הרוחנית בקהילות שמחוץ לצנעא.

סיכום

שד"רים שביקרו במחוזות תימן לצורך איסוף תרומות לטובת יהודי ארץ ישראל ומוסדותיה, נחשפו לבעיות בגדרי החברה והדת בתוך הקהילה, ואישיותם תרמה לפתרון הבעיות שנתקלו בהן. השדרי"ם הללו לא הסתפקו במענה מקומי לבעיות שהועלו בפניהם, אלא ראו חובה לעצמם לטפל במכלול הבעיות, ובכך לחזק את מנהיגי העדה, שתפקידם היה לשמור על הצדק ועל הסדר הציבורי בקהילה. היכרותם את אורח החיים בתימן הביאה אותם להבנה שהמקור לפריצת גדרי הדת בתימן הוא התערערות המסגרת הקבועה והמקובלת שגרמה להתרופפות בעניינים רוחניים, לקיום קשרים עם שכניהם הגויים ולהתקרבות למנהגיהם. משום כך, נקטו השד"רים כמה צעדים: סתימת הפרצות באופן מיידי; איום בחרם על עוברי העבירות ובפרסומן של העבירות, דבר שהיה עשוי להמיט חרפה ובושה על עושיהן; חיבור הציבור למוקדים חברתיים בימי חול ושבת, נשים וגברים כאחד, כדי למנוע התקרבות חברתית בין הנשים היהודיות לשכנותיהן המוסלמיות; חיזוק בעלי הסמכות המקומית בהיעדר קשר בין בית הדין הגדול בצנעא לבין שאר גלילות תימן, בשל המרחק הרב ובשל האסונות שפקדו את העיר צנעא בתקופות שונות.

השד"רים ראו חובה לעצמם לגדור את הפרצות הדתיות והמוסריות בכפרים שבהם ביקרו כחכמים שבאו מארץ ישראל, וכמי שבאו לחזק את רב ההנהגה המקומית בהשלטת סדרי הדת והמוסר בקהילות אלו.⁷⁵ ונשאלת השאלה: האם תקנותיהם נשאו פרי?

בהמשך דרכם של ר' חיים צבי הכהן פרידמן ומלווהו, ר' יוסף סעיד מצ'מוני, חקרו השד"רים הללו מה עלה בגורל המקווה והתברר להם שהוקמו שני מקוואות אחד לנשים ואחד לגברים.⁷⁶ ייתכן שבניין שני המקוואות נבע ממיקום המקווה הראשון שהיה בסמוך לבית-הכנסת מקום גלוי לעוברים ולשבים ויועד לגברים,

⁷⁴ שרעבי, דור דעה, עמ' 207.

⁷⁵ אלמאליח, מסע יו"ט צמח, עמ' 284.

⁷⁶ על-פי אבדר היה מקווה אחד בלבד בכפר זה. ראו: אבדר, אצלנו בצארם אלעוד, עמ' 44, איור – 3.

בעוד שלנשים נבנה מקווה במקום צנוע ומוסתר⁷⁷ ויכול להיות שנבנה בסמוך לבית המרחץ שאולי היה במקום.⁷⁸

בשנת תרצ"ח (1938) התנהלה חליפת שאלות ותשובות בין חברי בית הדין אלמעזבה לבין חכמי צנעא. רב המקום, הרב בנימין גמליאלי,⁷⁹ שלח שאלה אל הרב עמרם קרח,⁸⁰ אב בית הדין של צנעא בשנים 1935–1948. דבר זה מעיד על שליטת הרב המקומי על תושבי קהילתו ועל חידוש הקשר בין בתי הדין של צנעא ושל אלמעזבה.

⁷⁷ לעניין מקוואות טהרה, בניינם וחפירתם ראו: קרח, סערת תימן, עמ' קטו.

⁷⁸ שם, עמוד קטז. על-פי אבדר לא היה בכפר זה בית מרחץ. ראו: אבדר, אצלנו בצארים אלעוד, עמ' 44, איור – 3.

⁷⁹ גמליאלי, תימן בתעודות, עמ' 404–406.

⁸⁰ הרב הראשי האחרון ליהודי תימן. ראו עליו: גברא, אנציקלופדיה לחכמי תימן, א, עמ' 562–563; גמליאל, חכמי היהודים, עמ' קעו–קעח; צדוק, יהודי תימן, עמ' 139–140; צדוק, מן המיצר, עמ' 351–307; רצהבי, תורתן שלבני תימן, עמ' צא–צב.

רשימה ביבליוגרפית

- אבדר, אצלנו בצארס אלעוד
אבדר כרמלה, אצלנו בצארס אלעוד זה היה
אחרת: מקצועות ותלבושות כביטוי למעמדו,
עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית
בירושלים, תשמ"ט.
- אופנהיימר, עם הארץ
אופנהיימר אהרן, "עם הארץ", עבודת
דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים,
תשל"ג.
- אידלזון, מחיי התימנים
אידלזון אברהם צבי, "מחיי התימנים
בירושלים", שי של ספרות, יב-יג (קהיר
תרע"ט), עמ' 15-16.
- אלון, תחומן של הלכות טהרה
אלון גדליה, "תחומן של הלכות טהרה",
מחקרים בתולדות ישראל, א, תל אביב תשי"ז,
עמ' 148-176.
- אלמאליח, מסע יו"ט צמח
אלמאליח אברהם (מתרגם), "מסע יום טוב
צמח לתימן", בתוך י' ישעיהו וא' צדוק
(עורכים), שבות תימן, תל-אביב תש"ה, עמ'
259-317.
- אלפיה, גיא חזיון
אלפיה מאיר, מש"א גיא חזיון, ירושלים
תשכ"ה.
- בן שמעון, נהר מצרים
בן שמעון רפאל אהרן, נהר מצרים, ירושלים
תשל"ו.
- גברא, אנציקלופדיה לחכמי
גברא משה, אנציקלופדיה לחכמי תימן,
כרכים א-ב, המכון לחקר חכמי תימן, בני-
ברק תשס"א.
- גברא, אנציקלופדיה לקהילות
גברא משה, אנציקלופדיה לקהילות תימן,
כרכים א-ב, המכון לחקר חכמי תימן, בני-
ברק תשס"ה.
- גויטיין, החיים הציבוריים
גויטיין שלמה דב, "על החיים הציבוריים של
היהודים בארץ תימן", בתוך התימנים: מבחר

מחקרים, ירושלים תשמ"ג, עמ' 199–215.

A. Gaimani, "Rabbinic Emissaries and Their Contacts with Yemenite Jewry", *HUCA* [= *Hebrew Union College Annual*], 69 (1998), pp. 101-125.

גמליאל שלום, חכמי היהודים בתימן בדורנו ועד סמוך לתקופת התנאים, ירושלים תשנ"ב. גמליאלי נסים בנימין, תימן בתעודות: יהודי דמת והמחוז, מכון לשבטי ישורון, ירושלים תשנ"ח.

גמליאלי נסים בנימין, תימן ומחנה גאולה, תל-אביב תשכ"ו.

הכהן מרדכי, הגיד מרדכי, ירושלים תשל"ט. חבארה יוסף שלום, בתלאות תימן וירושלים, ירושלים תש"ל.

חוברה דרור, ירושלים של עולי תימן, תל אביב 2018.

חוברה דרור, "מארי סלימאן אל-קארה – תורה ושררה בכפיפה אחת", בתוך על יד יחיאל – קובץ מחקרים ומאמרים, קרית אונו תשע"ט, עמ' 381–403.

שו"ת תעלומות לב, לר' אליהו חזן, כרכים ג–ד, אלכסנדריה תרס"ג-תרס"ז.

טובי יוסף, "המבנה החברתי והכלכלי של יהודי תימן במאות ה-19 וה-20". בתוך יהודי תימן בעת החדשה, ירושלים תשמ"ד, עמ' 196–215.

טובי יוסף, "הקהילה היהודית בתימן", בתוך מורשת יהדות תימן: עיונים ומחקרים, ירושלים תשל"ז, עמ' סה–קיז.

גימאני, שדר"ים וקשריהם

גמליאל, חכמי היהודים בתימן

גמליאלי, תימן בתעודות

גמליאלי, תימן ומחנה גאולה

הכהן, הגיד מרדכי

חבארה, בתלאות תימן

חוברה, ירושלים של עולי תימן

חוברה, מארי סלימאן אל-קארה

חזן, שו"ת תעלומות לב

טובי, המבנה החברתי והכלכלי

טובי, הקהילה היהודית

יונה, אנציקלופדיה	יונה מרדכי, אנציקלופדיה של יהודי כורדיסטאן, כרך א, ירושלים תשס"ג.
לונץ, לוח א"י	אברהם משה לונץ, לוח ארץ ישראל שימושי וספרותי, לוח תרס"ט, ירושלים תרס"ט.
לנדאו, תולדות יהודי מצרים	לנדאו יעקב מ' (עורך), תולדות יהודי מצרים בתקופה העות'מנית, ירושלים תשמ"ח.
נחשון, הנהגת הקהילה	נחשון יחיאל, הנהגת הקהילה היהודית בתימן (מאות יח-יט), הוצאת האגודה לטיפוח חברה ותרבות, נתניה תשס"ב.
ניני, תימן וציון	ניני יהודה, תימן וציון, ירושלים תשמ"ב.
עובדיה, קהילת צפרו	דוד עובדיה, קהילת צפרו מארוקו, כרכים א-ג, ירושלים תשמ"ה.
צדוק, יהודי תימן	צדוק משה, יהודי תימן: תולדותיהם ואורחות חייהם, תל-אביב 1983.
צדוק, מן המיצר	צדוק חיים בן עזריאל, מן המיצר: אגרות, תעודות ומכתבים, אפיקים לתחייה רוחנית וחברתית, תל-אביב תשמ"ט.
קאפח, הליכות תימן	קאפח הרב יוסף, הליכות תימן, ירושלים תשכ"א.
קרח, סערת תימן	קרח הרב עמרם, סערת תימן, ירושלים תשי"ד.
רייך, מקוה הטהרה היהודי	רייך רוני, מקוה הטהרה היהודי בתקופת הבית השני המשנה והתלמוד, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תש"ן.
רצהבי, במעגלות תימן	רצהבי יהודה, במעגלות תימן, תל-אביב תשמ"ח.
רצהבי, גולת תימן	רצהבי יהודה, "גולת תימן", בתוך בואי תימן, מחקרים ותעודות בתרבות יהודי תימן, תל-אביב תשכ"ז, עמ' 187-229.
רצהבי, זכור לאברהם	רצהבי יהודה, "זכור לאברהם" – זכרונותיו של ר' אברהם אלנדאף זצ"ל, בתוך פרקים

בתולדות הישוב היהודי בירושלים, כרך ב,
ירושלים תשל"ו, עמ' 144–191.

יהודה רצהבי, תורתן שלבני תימן, קריית-אונן
תשנ"ה.

יהודה לוי נחום ויוסף טובי (מהדירים),
"קונטרס 'חיי התימנים' לרבי יוסף שמן",
בתוך ישראל ישעיהו ויוסף טובי (עורכים),
יהדות תימן: פרקי מחקר ועיון ירושלים,
ירושלים תשל"ו, עמ' קטו–קמג.

שרעבי חיים, "פרקים מפרשת 'דור דעה'
בתימן", בתוך ישראל ישעיהו ואהרן צדוק
(עורכים), שבות תימן, תל-אביב תש"ה, עמ'
198–211.

רצהבי, תורתן שלבני תימן

שמן, חיי התימנים

שרעבי, דור דעה